IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882
INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

उपनिषत्सिद्धान्ताः - एकं समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

ड. प्रदीप कुमार नायक (शिक्षकप्रशिक्षक)

AT-DIET,BHADRAK,AGARPADA, PO-B.T PUR,DIST-BHADRAK,756115

शोधसारः

अध्यात्मविद्याप्रधाना वेदान्तसंज्ञका शान्तिप्रदायिनी मानवसंस्कृतेः जननी स्वरूपिणी ज्ञान-गंगोत्रीरूपा आवहमानेयमुपनिषत् खलु अस्मिन् विश्ववक्षसि । सततं प्रवाहिता उपनिषद्गंगा धारयित्वा विश्वतत्त्वज्ञानस्य महिमानम् । ब्रह्मविद्येयं वाङ्ङ्लानां चिकित्सिका मनसः आत्मनश्च नितरां शान्तिप्रदा । उपनिषत्सु अध्यात्मविद्याबिषयकानि बहूनि तत्त्वानि वर्ण्णितानि विद्यन्ते । सांख्य-योग-वेदान्त-वैष्णव-शैव-शाक्तप्रभृतीनां सिद्धान्तानां सामूहिकतारूपेण उपनिषदां सृष्टिः। अध्यात्मज्ञानमेव जीवनस्य परमं ध्येयम् । जीवनस्य पूर्णतायै उपनिषदः संस्कृतवाङ्ङ्ये सातिशयत्वं तन्वन्ति । मानवजीवनदर्शनस्य परमतत्त्वमाबहन्ती श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषदां सारः एव प्रामाणिकतथ्यमस्ति । तद्यथा वर्ण्णितं गीतामाहात्म्ये-"सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः इति ।" उपनिषत्सु न केवलमध्यात्मज्ञानमपितु जगत्स्वरूपमुपदेशामृतं विश्वसांस्कृतिकपरंपरा मानवजीवनतत्त्वं महत्त्वञ्च दरीदृश्यन्ते । उपनिषदः नामान्तरं वेदान्तशास्त्रमिति । सर्वैः वेदैः सह उपनिषदां सम्बन्धः अबिच्छिन्नः ।

कूटशब्दाः उपनिषदः, ब्रह्मविद्या, मानवसंस्कृतेः, वाङ्ङ्लानाम् , वेदान्तशास्त्रम्

उपक्रमणिका :

'उप' उपसर्गात् 'नि' उपसर्गात् विशरण गत्यवसादानार्थकस्य 'षदलृ' धातोः क्विप् प्रत्ययात् च उप-नि+ षदलृ+ क्विप् इतिरूपेण 'उपनिषद्' शब्दः निष्पद्यते । शब्दोऽयं ब्रह्मविद्यापरा उपदेशसमुच्चयः उपनिषद् आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक नामध्येयानां त्रिविधदुःखानाम् अपहारिणी मोक्षमूला एव । गुरोः समीपमुपविश्य या विद्या अधीयते सा उपनिषदिति । या विद्या सर्वान्नर्थान् अज्ञानात्मिकाः क्रियाः विनाशयति सा एव उपनिषदिति व्युत्पत्तिनिष्पन्नः अर्थः । सर्वान् अनर्थकरं विनश्य मायासंसारकारणभूतमाज्ञया मानवं ब्रह्मणः समीपं या नेतुं शक्नोति सा एव उपनिषदिति । इयमेव आत्मिकी विद्या ब्रह्मविद्या वा भारतीयदर्शनानामतीव प्रामाणिकत्वं भजते । वेदादीनामध्ययनात् अनन्तरम् उपनिषदादीनाम् अध्ययनं क्रियते । विशृङ्खलितं नीतिभ्रष्टं मानवजीवनं कर्त्तव्यकर्मणि प्रेरयितुं प्रयासोऽयं शोधकर्त्तुः । यथार्थतया वक्तुं शक्यते उपनिषद् गौरिति१ । उपनिषदां वैशिष्ट्यम् अभिलक्ष्य पाश्चात्यदार्शनिकेन सोपेनहोरमहोदयेन उक्तम् - "In the whole world there is study so benificial and so elevating as that of Upanishads, It has been the solace of my life, It will be the solace of death."

रहस्यविद्यात्मिकासु उपनिषत्सु परमात्मनः स्वरूपम् आध्यात्मिकविद्यायाः वा न केवलमालोचनं दृश्यते अपितु विविधाः दार्शनिकसिद्धान्ताः सूक्ष्मदृष्ट्या बृंहिताः । संसारोपकारहेतवः सांख्य-योग-वेदान्त-वैष्णव-शैव-शाक्ताद्वैतदर्शनसिद्धान्ताः उपनिषदां कलेवरं पुष्णान्ति । ब्रह्मजिज्ञासूनां कृते रहस्यमयी विद्येयं संस्कृतवाङ्मयाकाशे शीतलांशुचांद्रमसि इव पावयति रञ्जयति च तनमनसी । एतासां महत्त्वमनिर्वचनीयं कैश्चिच्छब्दैः । आदौ शोधकर्त्तृणा उपनिषदां कालः भेदाः महत्त्वञ्च आलोच्यन्ते संशयविलोपनार्थम् ।

पादटीका :

१°सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः (श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम्)

उपनिषदां कालः

वैदिकशास्त्राणि इव उपनिषदां रचनाकालनिर्द्धारणे सदा अनिश्चितता दृश्यते । यथा अपौरुषेयः वेदः तादृशी उपनिषदपि,वेदाः नैकेन ऋषिणा संरचिताः । बृहदारण्यक-छान्दोंग्य-कौशितकी-ऐतरेय-तैत्तिरीयाः पंचोपनिषदः भगवतः बुद्धस्य पूर्वकालिकाः । संस्कृतसाहित्येतिहासदृष्ट्या ख्री.पू. ३००० तः ख्री.पू.६०० इति वैदिकयुगस्य कालः इति मन्यते । एभिः २५०० बर्षैः वेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदां च रचना स्यादिति ऐतिहासिकाः विवदन्ते । तत्रापि एतदुक्तं यत् 'आल्लोपनिषद्' प्रभृतीनाम् अर्वाचीनोपनिषदां रचना वैदिककालादनन्तरमिति ।

उपनिषद्भेदाः परिचयश्च :-

निखिलेऽस्मिन् विशाले उपनिषद्साहित्ये भेदविषयकं तथ्यं यद्यपि निर्णतुमशक्यं तथापि इदं वक्तुं शक्यते उपनिषदः सम्बन्धः वैदिकसंहितया ब्राह्मणेन आरण्यकेन सह च वर्त्तते । एतत् सर्वं विचार्य उपनिषदां प्रकाराः आलोचयितव्याः । उपनिषदां संख्या अद्यापि न निर्धारिता । केचित् एतासां द्विशतं केचिच्च अष्टोत्तरशतमित्याहुः । यद्वा भवतु नाम सर्वा उपनिषदः बिषयानुसारं षट्सु भागेषु विभक्ताः । तासु सप्तदश सांख्यसिद्धान्तयुक्ताः विंशतिः योगसिद्धान्तयुक्ताः चतुर्विंशतिः वेदांतसिद्धांतान्विताः चतुर्द्दशः वैष्णवसिद्धांतमाश्रित्य पंचदशपरिमिताः शैवसिद्धांताश्रिताः अष्टादशश्च शाक्तसिद्धांतमाश्रित्य अन्यसिद्धांतैश्च परिपूर्णाः दृश्यन्ते । तत्र एकादशोपनिषदः

प्रामाणिकत्वं भजन्ते । ईश-केन-कठ-प्रश्न-माण्डूक्य-मुण्डक-ऐतरेय-तैत्तिरीय-छान्दोग्य-बृहदारण्यक-श्वेताश्वतराः इति क्रमेण । ऋग्वेदेन सह ऐतरेय-कौषितक्योः ईश-बृहदारण्यकयोःशुक्लयजुर्वेदेन सह कठ-तैत्तिरीययोः कृष्णयजुर्वेदेन सह सामवेदेन सह छान्दोग्य-केनोपनिषदोः अथर्वेण सह च मुण्डक-प्रश्न-मांडूक्योपनिषदां सम्बन्धः परिलक्ष्यते ।

निखिलज्ञानराशिविमंडिता अज्ञान-कल्मषविध्वंसिनी उपनिषत् खलु वेदान्तस्वरूपिणी इत्यस्माभिरेव पूर्वमुक्तम् । अग्रे

कैश्चित् बिन्दुभिः महत्त्वमत्र प्रस्तौति शोधकारः ।

उपनिषत्सु जगतस्वरूपम् :

सर्वं खलु इदं जगत् ब्रह्मणः रूपान्तरम् अनन्तज्ञानमय सच्चिदानन्दपरमात्मनः चेष्टाविशेषम् । अस्मिन् जगति यत् किंचित् परिलक्ष्यते तदेव परमात्मनः विपरिणामम् । परमात्मा चेतना पदार्थेषु आत्मरूपः अचेतनेषु अणुरूपश्च । अस्यां पृथिव्यां सर्वाणि वस्तूनि ईश्वरस्य त्यागः । ईशोपनिषदि गीयते-

'ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्'३ ।

संसारोऽयं बृक्षश्चेत्तर्हि तन्मूलमेव ब्रह्म । कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये सनातनरूपः अश्वत्थबृक्षः इति वर्ण्णितः । तत्र व्याख्या जाता –

"ऊर्द्ध्वमूलोवाक्शाख एषोऽश्वत्थ सनातनः

तदेवशुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे ....।" ४

तत्र आकाशसमः परमात्मा जीवात्मारूपेण संसारेऽस्मिन् लीलां जनयति । महाकाशतः प्रपञ्च इव इदमवध्येयम् । परंब्रह्म परमात्मा ऊर्णनाभिः इव वर्णितः उपनिषदि । अन्तःकरणात् यथा बहिरानीय ऊर्णनाभिः जालं सृजति तथैव अन्तःप्रदेशात् विविधानि उपादानानि परमात्मा बहिःप्रदेशं संसारत्वेन सृजति । यथा माता धरित्री विना पक्षपातं बिभिन्नानि बीजानि बृक्षरूपेण परिवर्त्तयति तथैव परमात्मा विविधयोनिभिः जीवान् सृजति । उक्तम्-

"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथा क्षरात्संभवति ।।"५

अपि च-

"तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ।।"६

एतस्मात् ज्ञायते यत् आदौ परमात्मनः प्रजापतिः ब्रह्मा ब्रह्मणः प्राणिनः अन्नञ्च जायन्ते । पुनः अन्नात् प्राणाः मनः पञ्चमहाभूतानि कर्मादीनि कर्मफलानि च प्रजायन्ते ।

पादटीका :

३.ईशोप°१ ४.कठोप°२/३/१ ५.मुंडको°१/१/७ ६. मुंडको°१/१/८

आध्यात्मिकज्ञानप्रदायिनी उपनिषत् :

आध्यात्मिकज्ञानं नाम आत्मासम्बन्धी इति । कोऽसौ आत्मा किमस्य च रहस्यम् आत्मा-परमात्मनोः कः सम्बन्धः इत्याकारकं ज्ञानमाश्रित्य उपनिषदः जयगानमपेक्षते । तत्र मुण्डोकोपनिषदि आत्मा अव्यक्तः अचिन्त्यः न च मेधया न वा बहुना श्रुतेन लभ्यः इति प्रतिपादितः । अयमात्मा कर्त्तव्यरहितपुरुषेणाप्राप्यः ब्रह्मणः उपासनात् विनाऽपि अवोध्यः । निरन्तरः परमेश्वरोपासकः परमात्मनः स्वरूपे प्रबिष्टुमर्हति । एतद्धि उपनिषदि –

"नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ,

एतैरूपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्तैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ।"७

परमात्मा नित्यः अविनाशी असीमश्च । परमात्मनः गूढ़रहस्यं सर्वेषां सांसारिकजनानां कृते ज्ञातव्यम् । जीवात्मनोः श्रेष्ठोऽयं सर्वथा सत्यम् । अस्य ज्ञाता सांसारिक-कर्मबन्धनात् अतिक्रम्य मोक्षं प्राप्नोति । कठोपनिषदि गीयते-

"अशव्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ,

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।"८

विद्यास्वरूपा आध्यात्मिकता एव यथार्थज्ञानम् । एनां परित्यज्य न कस्यचित् स्थितिः कल्पयितुं शक्यते । परमात्मनैव परमात्मनः शक्तिः ज्ञायते । विद्ययैव अमृतस्वरूपं परंब्रह्मज्ञानमर्जयितुं शक्यते । गुरु-शिष्यसम्बादे केनोपनिषदि विषयोऽयं चर्च्चितः दृश्यते । तद्यथा-

“प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते,

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् । ”९

अत्र तावत् ‘विद्यया’ इति पदेन आध्यात्मिकत्वं सूचितम् । ‘आत्मना’ इति परमात्मनः कृते प्रयुज्यते । नित्यः ज्ञानस्वरूपः शाश्वतः आत्मा हनयमाने शरीरेऽपि कदाचित् न हन्यते । कठोपनिषदि यमराजेन नचिकेतसे परमात्मनः स्वरूपमुपदिष्टम् । हृदयरूपे आत्मनि प्रच्छन्नरूपेण आत्मा विद्यते । ‘अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः’ इत्युक्तिः परमात्मनः यथार्थ स्वरूपं निर्द्दिशति । अयं विभुरूपः सर्वव्यापी । सूक्ष्मतः सूक्ष्मातिरिक्तः महतो महीयान्न् आत्मा निष्कामकर्मयोगिना चिन्तारहितेन साधकेन च ज्ञातुं शक्यते । एतदुक्तमुपनिषदि –

“अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्,

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ”१०

पादटीका :

७.मुंडको°३/२/४ ८.कठोप°१/३/१५ ९.केनोप°२/४ १०.कठोप°१/२/२०

अत्रापि ‘धातुप्रसादात्’ इत्युक्त्या परमात्मनः कृपा इति बोध्यते । अनयैव जगतः स्थितिः सम्भवति । जीवात्मनि परमात्मा निहितों विद्यते इति हेतोः स्थूलत्वेन ज्ञातुं शक्यं न केनचित् । सर्वगुणातीतः विशुद्धः अप्रमेयाम् अप्रतिमप्रभावां शक्तिं प्रशंस्य श्वेताश्वतरोपनिषद्यप्युक्तम्-

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कृतोऽयमग्निः ,

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । ”११

वस्तुतः यः सर्वप्रकाशकः तं प्रकाशयितुं को वा समर्थः इत्येतद्भावः । संसारस्य उत्पत्ति-विनाशप्रकारकं ज्ञानम् आध्यात्मि-

कत्वमिति धिया सर्वेषां कृते एतदावश्यकम् । सर्वेषु प्राणीषु दुर्लभेऽस्मिन् मानवजन्मनि केवलं परमात्मनः गूढ़रहस्यमवगन्तुं शक्यते । उक्तिर्विद्यते यथा –‘सा विद्या या विमुक्तये । ’

अत्र तावत् विद्या नाम मोक्षमूला पारमात्मिकी । अनया संसारस्य रहस्यं ज्ञायते । जीवनस्य महत्त्वमपिनिर्द्धारयितुं शक्यते । अस्मिन् वस्तुवादजगति आध्यात्मिकता अपरिहार्या । संकल्पानुसारं जीवः योनिं प्राप्नोति इति । अतः सङ्कल्पः उन्नतः स्यात् । अनित्येऽस्मिन् जीवने सर्वदा भगवतः चिन्तनं कुर्वन् सत्कर्मणि आत्मानं योजयेत् । अन्यथा जन्म-मृत्युबन्धनात् मुक्तिरसम्भवैव । तदर्थमुच्यते –

"उत्पत्तिमायतिं स्थानं बिभुत्वं चैव पञ्चधा ,आध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञयामृतमश्नुते विज्ञयामृतमश्नुत इति ।। " १२

कर्मबंधनेऽस्मिन् संसारे सततं मानवः त्रिविधं दुःखमनुभूय काम-क्रोधादिभिः पीड़ितः सन् स्वाभाविकतया मोक्षमिच्छति । किं तर्हि मोक्षज्ञानम् ? किं वा मोक्षस्योपायः इत्याकारकाः प्रश्नाः समागच्छन्ति मनसि । एतादृशानां विविधानां प्रश्नानां समाधानरूपेण रहस्यविद्यामयी उपनिषद् अस्मभ्यमुपदिशति । इयमध्यात्मवादस्य मार्गदर्शिका । ब्रह्मज्ञः पुरुषः परमात्मनः उपासको वा आत्मानं दुःखात् मोचयति संसारबंधनात् प्रमुच्य जन्म-मृत्युचक्रात् आत्मानमुद्धरति । अतः उच्यते-

"पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः , अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । "१३

परमात्मनः उपासकः ब्रह्मलोके प्रविश्य अमृतत्वं लभते । वेदान्तविद्यां सम्यक् अधीत्य कर्मफलासक्तिं परित्यज्य योगेन अन्तःकरणं विशुद्धयति । अन्तःकाले परमात्माप्राप्तिः भवति । एतद्धि प्रमाणितं मुण्डकोपनिषदि –

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥"१४

पादटीका :

११.श्वेताश्व°६/१४ १२.प्रश्नोप°३/१२ १३.कठोप° २/२/१ १४.मुण्डको°३/२/६

उपनिषत्सु सांख्यसिद्धान्ताः

सांख्यदर्शने अज्ञानस्वरूपं ज्ञानस्वरूपं दुःखस्वरूपं मोक्षस्वरूपं प्रभृतयः विषयाः आलोचिताः वर्तन्ते । क्रमेण एतेषाम् आलोचनमग्रे कुर्मः । प्रथमं तावत् अज्ञानस्वरूपप्रसङ्गः आलोचयाम ।

सांख्यदर्शने अज्ञानं नाम ज्ञानाभाव: ज्ञानविरोधी भावांतरमात्रम् । ज्ञानं नाम सत्त्वधर्म: यत्र तमोधर्म: अज्ञानमेव । तमोवृद्धौ अज्ञानं मलिनत्वं वा संजायते । उच्यते –

"अज्ञानं तामसं चित्तवृत्तिरूपं पुरुषेण सः स्वप्रकाशार्थं संवद्धं पुरुषमेव मोहयति । नानाविषयेषु पुरुषं प्रवर्तयन् नानाविधै: दु:खैराकुलं तनोति ॥" १५

यथार्थरूपेण अज्ञानस्वरूपे इदं वक्तुं शक्यते यत् तमोगुणाधिक्ये कामक्रोधादिषु विकारेषु अज्ञानस्याविर्भावः । उपनिषदि अज्ञानात् मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानमेव परमगतिः इति विवृण्वन् कथ्यते अज्ञानं तमोमयम् । तत्र उच्यते –

"अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥"१६

अत्रोपनिषदि कामक्रोधादिविकारयुक्तं कर्म अविद्यानाम्ना अभिहितम् । एतादृशं कर्म न मोक्षाय अपितु अज्ञानतमोमयसंसारे दुःखसंतप्ताय ।

अधुना अज्ञानात् परं ज्ञानस्वरूपमालोचयाम: । सांख्यदर्शने ज्ञानं, नित्यरूपं दुःखरहितमिति प्रतिपाद्यते । उपनिषदि ज्ञानं विद्यारूपा अनिर्वचनीयं ; पारमात्मिकं नित्यं वेति निरूपितं वर्तते । अतो निगद्यते—

"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ।"१७

ज्ञानरूपा विद्या मोक्षमूला । ज्ञानं नित्यं चैतन्यं सनातनम् अमृतरूपमेव । साङ्ख्यदर्शने मोक्षस्य स्वरूपम् उक्तं वर्तते । तत्र

आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकानां त्रिविध-दुःखानां विनाशार्थं मोक्षार्थं वा उपायः विहितः । साङ्ख्यशास्त्रे उच्यते –"पुरुषे हि अज्ञानेन दुःखं कल्पितमासीन्न तु वास्तविकमिति । "

एतत् तथ्यम् उपनिषत्सु अपि परिलक्षते । ज्ञानं विना जीवः संसारबन्धनात् विमुक्तः भवितुं नार्हति । मोक्षस्य स्वरूपत्वेन समाधीयते साङ्ख्ये-'पुरुष-वृत्तित्वेन दुःखस्य बाधितम् ।'

उपनिषदि पुरुषः परमात्मा एव । जीवः सर्वेषां प्राकृतिककार्याणां छन्द-यज्ञ-शुभकर्म-सदाचार प्रभृतीनांवेदविहितानां कर्मणाम्म् अधिष्ठातुःपरमेश्वरस्य ज्ञानानन्तरं मायां त्यक्तुं शक्नोति । जीवस्य प्रवृत्ति: तदा विनष्टा स्यात् यदा सः परमात्मनि आत्मानं योजयेत् । अर्थात् त्रिविधदुःखस्य विनाशः सम्भवेदेव ।

पादटीका :

१५. भारतीय दर्शन एवं दिग्दर्शन (ओड़िया),पृ°१४७ १६.ईशोप°१/९ १७.ईशोप°१/११

उपनिषत्सु योगसिद्धांता:

सांख्यवादिभि: इव प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका नानाविधपरिणामशालिनी जगत्कारणत्वेन स्वीक्रियते योगिभि: । केवलं तस्या: स्वातन्त्र्यम् एते नाङ्गीकुर्वन्ति । तत्र योगदर्शने किं ज्ञेयमिति प्रश्नात् आह 'ईशाधिष्ठिता सविकारा प्रकृति:' इति । परमात्मा सर्वजगन्मंगलक: सर्वज्ञ: । तदिच्छामनुसृत्य सर्वं जगज्जायते । यथा अंत:करणद्वारा स्वाभिलषितं साधयति तथैव निर्मलशुद्धसत्त्वप्रकृत्या जगदीश्वर: सर्वं कार्यं करोतीति । तथा च परमेश्वरेण प्रकृतिद्वारा निर्मितमिदं जगदिति ज्ञेयम् । अस्मात् सिध्यति परमात्मन: जगत्कारणता ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि 'क्षरम्' 'अक्षरम्' चेति पदद्वयेन परमात्मन: अपरा-प्रकृत्या विनाशशीलस्य जड़वर्गस्य पराप्रकृत्या: जीवसमुदायस्य च ग्रहणं भवति । परमात्मन: एतादृशेन प्रकृतिद्वयसंयुक्तेन जायमानस्य स्थूलरूपस्य सूक्ष्मरूपस्य च जगतः धारक: पोषकः च परमात्मा इति स्वीकृतम् । तत्रोक्तम्-

"संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश: ।

अनीशश्चात्मा वध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवमुच्यते सर्वपाशै: । "१८

योगदर्शने 'ज्ञाता कीदृश: ?' इति प्रश्नात् समाधत्ते – 'नित्यश्चिद्रूप: ईश्वरश्च' इति । यथा सांख्यैर्नित्य: स्वयं प्रकाश: पुरुष: स्वीकृत: तथैव योगीभिरपि स्वीक्रियते ।योगिनामयमाशय: न केवलमयं पुरुषश्चित्तवृत्तिरूपान् कामक्रोधादीनात्मन्येव मन्यमान: शोचति किन्तु सर्वसाक्षिणं व्यापकं दीनानुग्राहिणं परमात्मानमजानन् शोचति । स यदि चराचरपालकं परमेश्वरं जानीयात् तथा स्वीयानि साधूनि असाधूनि वा कर्माणि तस्मै समर्पयेत् तदा न स: कदापि शोकभाग्भवेत् । परमात्मा आदिगुरूरिति अत्र उपदिष्ट: । गुरूपदेशं विना किमपि न संभवति ।

शास्त्रनिषेधविषयत्वं दु:खत्वमिति योगदर्शने उक्तम् । तथा हि यत् खलु सुखं दुःखं वा न तत् केनापि जीवेन अज्ञानाकुलमतिना ज्ञातुं शक्यते । पश्वादीनां नास्ति सुखदुःखादिविज्ञानम् । यत् खलु इन्द्रियाणां तृप्तिकरं तत् सुखमिति मत्वा तदाचरणे तेषां प्रवृत्ति : । यच्च एतद्विरुद्धं तत् दुःखं मन्यमानाः निवर्तन्ते । परं तु विपरीतमनुभवं लभन्ते । अस्मात् शास्त्रनिषेधविषयत्वमधर्मजन्यदुःखं धर्मजन्यं सुखमिति सिद्धान्तौ जायेते ।

तत्र योगाचार्यैः उक्तं "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति । एतन्मतं सर्वथा मुमुक्षूणां तमः क्षयार्थं निर्द्दिष्टम् । योगीनां मतेन प्रकृतिपुरुषविवेकग्रहरूपमेव तत्त्वज्ञानम् । ईश्वरे चित्तसंयोगार्थं

विविधास्वपनिषत्सु अपि उपायाः कल्पिताः । तत्र जावालदर्शनोपनिषदः उदाहरणानि दातुं शक्यते । तद्यथा –

“स्वस्तिक गोमुखं पद्मं वीरसिंहासने तथा

...................युक्तः प्राणायामं सदा कुरु । ”१९

पादटीका :

१८.श्वेताश्वतरो°१/८ १९.जावालदर्शनोप°३/१-१३

उपनिषत्सु अद्वैतसिद्धांताः -

अद्वैतवादिनः मायामयं जगदिति वदन्ति । अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं ज्ञाता इति अद्वैततत्त्वम् । “त्रिगुणात्मकमावरणविक्षेपशक्तिविशिष्टमतस्मिंस्तद्वुद्धिश्च इत्यज्ञातस्वरूपं दुःखस्वरूपञ्च वाधना लक्षणम् ।” सच्चिदानंदः अहम् इति ज्ञानम् । ईशोपनिषदि मुण्डकोपनिषदि श्वेताश्वतरोपनिषदि जावालोपनिषदि पैङ्गलोपनिषदि प्रभृतिषु अनेकासु उपनिषत्सु अस्य तत्त्वस्य विचारः मूलभूतरूपेण वर्तते । पैङ्गलोपनिषदि “तत्त्वमसि,त्वं तदसि, ब्रह्मस्याहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं कुर्यात् ।”२० मैत्रेय्युपनिषदि परमात्मनः नित्यत्वं विभुत्वम् एकत्वञ्च प्रतिपादितं विद्यते । तथैव आत्मोपनिषदि अपि एतादृशं वर्णनं दृश्यते । तद्यथा-

“आत्मसंज्ञः शिवः शुद्धः एक एवाद्वयः सदा । ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ।।

जगद्रूपतयाप्येतद् ब्रह्मैव प्रतिभासते । विद्याऽविद्याभेदेन भावाऽभावादि भेदते ।।

गुरुशिष्यादि भेदेन ब्रह्मैव व प्रतिभासते । ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ।।

न च विद्या न चाविद्या न जगच्च न चापरम् । सत्यत्वेन जगद्भानं संसारस्य प्रवर्तकम् ।।

असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निवर्तकम् । घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः को न्वपेक्षते ।।

विना प्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्सति पदार्थधीः । अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ॥” २१

एतावता महता प्रयत्नेन सूक्ष्मधिया आत्मस्वरूपं नित्यनैमित्तिकोपासना मोक्षमूलविद्यादयः बहवः विषयाः सैद्धान्तिकतया उपन्यस्ताः । उपनिषदः एव वैष्णव-शैव-शाक्तसिद्धान्तानां समाकारिकाः । वस्तुतः आत्मज्ञानं पारमात्मिकीं भावनां च बिहाय न काऽपि गतिः मानवस्य । अतो निगद्यते-

"एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥"२२

उपनिषदां साररूपेण श्रीमद्भगवद्गीता अपि अधुनातनसमाजाय प्रधानत्वं भजते । इयमेव भगवतः साक्षात् मुखनिःश्रुता अमृतमयी धारा वा । उच्यते-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालानन्दनः । पार्थो वत्सा सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।"(गीतामाहात्म्ये)

श्रीमद्भगवद्गीताध्ययनेन उपनिषत्सु प्रवेशः सुकरः जायते । अस्मिन्नेव ग्रन्थे अष्टादशयोगरूपेण अर्जुनविषादयोगादारभ्य मोक्षसन्न्यासयोगं यावत् अष्टादशाध्यायाः वर्तन्ते । ग्रन्थोऽयं न केवलं संप्रदायमेकस्य अपि तु विश्वजनानां कृते आह्वानम् । अत्र सामान्यतया कैश्चिच्छब्दैः उपनिषद्सिद्धान्ताः आकलिताः ।

पादटीका :

२०.पैङ्गलोपनिषद्°३/२

उपसंहारः

अधुनातन समाजे भोगप्रवणानां वस्तुवादिनां कृते मानवोचिताः गुणाः नितरामपरिहार्या । स्वकर्त्तव्यं विहाय मानवाः विपथगामिनः भवन्ति । स्वाध्यायात्प्रमदन्ति । अतःउपनिषत्सु विद्यमानानि तत्त्वानि अवश्यमध्येतव्यानि । श्रीमद्भगवद्गीतायाः अध्ययनमध्यापनं विना उपनिषदां महत्तत्त्वमवगंतुमशक्यं सर्वथा साधारणमानवाय इति शोधकर्त्तुः आशयः । मानवजीवनदर्शनस्य साक्षात् प्रतिफलनमेव अयं ग्रन्थः । तत्र सफलजीवननिर्वाहार्थं अनेकानि तत्त्वानि उपवर्णितानि भगवन्मुखेन । अतः संस्कृतवाङ्मये निहितानां मानवतत्त्वमूलां मोक्षमूलाञ्चोपनिषदाम् आलोचनमपरिहार्यम् ।

ॐ सहनाववतु

सह नौ भुनक्तु

सहवीर्यं करवावहै

तेजस्विनावधीतमस्तु

मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः ।

संदर्भसूची

1.**Upanishads Wikipedia**

2.Patrick Olivelle (2014), The Early Upanishads, Oxford University Press, ISBN 978-0195124354, pages 12-14

3.प्रश्नोपनिषद्°अनुवादक –रायबहादुर बावू जालिम सिंह ,नबकिशोर प्रेस,लखनऊ(Available e-book)

4.उपनिषद्वाक्यमहाकोशः,एस् . एस्. गजानन संपाले,संपूर्णानन्द संस्कृतविद्यालय,वाराणसी ,२००५

5.ईशदिनवोपनिषदः , पं.हरिरघुनाथ भागवत , संपूर्णानन्द संस्कृतविद्यालय,वाराणसी ,२००१

6.कठोपनिषद्, सुरेन्द्रदेव शास्त्री, संपूर्णानन्द संस्कृतविद्यालय,वाराणसी ,२००५

7.ईशादि नौ उपनिषद्, हरिकृष्णदास गोयन्दका , गीताप्रेस् , गोरखपुर ,२००६

8.ईशावास्योपनिषद्, आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी , संपूर्णानन्द संस्कृतविद्यालय,वाराणसी , २०००

9.प्रश्नोपनिषद् , हरिकृष्णदास गोयन्दका , गीताप्रेस् , गोरखपुर ,२००६

10.Mundaka Upanishad with Shankara’s Commentary(online)

11.श्वेताश्वतरोपनिषद् , गीताप्रेस् , गोरखपुर(online pdfbooks.ourhindi.com)

12.JABALA UPANISHAD in English by R.A. Sastri(online)

13.द्वादशदर्शन सोपानावलि,पंडितरत्न श्रीपादशास्त्री हसूरकर,नागपब्लिशर्स,दिल्ली,२०००

14.ब्रह्मविद्या उपनिषद् सह अष्टाविंश उपनिषद् , भाष्यकार-श्री रामशर्मा आचार्य ,अनुवादक-श्री मधुसूदन महान्ति, धर्मग्रन्थ स्टोर , २००८

15.श्रीमद्भगवद्गीता, पं. रामदेव पाण्डेय: , चौखम्बा,वाराणसी , २००२

16.आत्मोपनिषद् (online-kosha.sanskrit.today)